

BARBARA BERNFELD

ORCID: 0000-0002-2697-1812

Wiedeń

barbara.bernfeld@gmail.com

JACEK MAZURKIEWICZ

ORCID: 0000-0001-5936-9038

Uniwersytet Zielonogórski

j.mazurkiewicz@wpa.uz.zgora.pl

Meandry niemieckiego wojennego prawa małżeńskiego*

Abstrakt: Udział w większości młodych mężczyzn w II wojnie światowej skłonił władze Niemiec do zmian niektórych unormowań prawa małżeńskiego. Najpierw ograniczono część wymogów formalnych dotyczących zawierania małżeństwa. Potem wprowadzono możliwość zawierania małżeństwa „na odległość”. Zdecydowano się także na dopuszczenie zawarcia małżeństwa ze zmarłym. Dopuszczono też, nie tylko w odniesieniu do małżeństw z żołnierzami, rozwody orzekane po śmierci małżonka. W RFN unormowano w ustawie skutki ogłoszenia zawarcia z żołnierzem małżeństwa *post mortem*, zapewniając kobiecie i dziecku pewne uprawnienia.

Także te przemiany prawa ukazują, że „w służbie” racji demograficznych, społecznych, ideologicznych, politycznych i moralnych prawodawca może dokonywać zaskakujących normatywnie wolt, niekiedy wydawałoby się *prima facie* karkołomnych, ale przecież niekoniecznie zawsze zasługujących na naganę.

Słowa kluczowe: Niemcy, lata 1939–1951, prawo, małżeństwo, rozwód, *post mortem*.

INTRICACIES OF GERMAN MARTIAL LAW ON MARRIAGE

Abstract

In the majority, young men participated in World War II, so German authorities were compelled to change some provisions of marriage law. First, some formal requirements for getting mar-

---

* Posłużyliśmy się nadającym się do dyskusji określeniem „wojenne prawo małżeńskie”, aby zaznaczyć jego odrębność normatywną oraz niewątpliwą specyfikę.

ried were limited. Then the possibility of entering into a proxy marriage was introduced, when the groom was a soldier. Marriages with dead soldiers were also allowed. Divorces issued after the death of a spouse were allowed, not only in relation to marriages with soldiers. In the Federal Republic of Germany legal effects of announcing the conclusion of a post mortem marriage were regulated, giving a woman and a child born after concluding such a marriage certain rights.

These legal transformations show that “in service” of demographic, social, ideological, political and moral reasons, the legislator is able to make surprising and abrupt normative changes, which sometimes, *prima facie*, seem to be risky, but not always deserving of condemnation.

Keywords: Germany, years 1939–1951, law, marriage, divorce, post mortem.

Pamięci profesora Henryka Mądrzaka

Wprowadzenie

Kilkanaście lat po I wojnie światowej charakteryzowało się stagnacją rodzin i starzeniem narodu niemieckiego. Według F. Burgdörfera, czołowego niemieckiego demografa czasów międzywojnia i okresu wojennego, przyrost naturalny na terytorium Rzeszy Niemieckiej spadł z 14,4 na 1000 mieszkańców w latach 1901–1905 do 4,7 w 1931 roku¹. Ten spadek wskaźnika urodzeń uważany był w Niemczech za katastrofalny. Rząd Republiki Weimarskiej nie opracował skutecznych działań, aby odwrócić tę tendencję. W tej sytuacji najpóźniej od 1933 roku Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników miała duże szanse, aby próbować przekonać społeczeństwo o potrzebie zmiany tej sytuacji i słuszności własnych koncepcji demograficznych.

Narodowi socjaliści postrzegali małżeństwo jako element nadrzędnej wizji. Celem małżeństwa było dla nich bowiem przede wszystkim zachowanie rasy. Polityką pronatalistyczną, prowadzoną konsekwentnie od objęcia władzy, chcieli osiągnąć zwiększenie liczby porodów Niemek „cennych rasowo”. Poza wykorzystywanymi w tym celu finansowymi zachętami i środkami represyjnymi istniała dobrze zorganizowana propaganda. To ona, ale i ukierunkowane wychowywanie młodych Niemców i Niemek kreowały z czasem pożądaną wzór podziału ról rodzinnych — podczas gdy mężczyzna miał być żywicielem i opiekunem rodziny, zadaniem kobiety było urodzenie jak największej liczby dzieci.

Ideowe pryncypia polityki pronatalistycznej Niemiec hitlerowskich sugestywnie wyraża przemówienie, które Adolf Hitler wygłosił 8 września 1934 roku dla członkiń stowarzyszenia NS-Frauenschaft. Przedstawiając miejsce kobiety w państwie nazistowskim, powiedział on:

Jeśli uważa się, że światem mężczyzn jest państwo, światem mężczyzn jest walka, gotowość pracy dla społeczności, to można przypuszczalnie powiedzieć, że świat kobiet jest mniejszy.

¹ Zob. B. Matz, *Die Bewertung des Geburtenrückgangs zur Zeit der Weimarer Republik*, [w:] *Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik vor 1933*, red. R. Mackensen, Opladen 2002, s. 61.

Ponieważ jej światem jest jej mąż, rodzina, dzieci i dom. Ale gdzie byłby ten większy świat, gdyby nikt nie chciał opiekować się małym światem? Jak mógłby większy świat istnieć, gdyby nie byłoby nikogo, kto by troskę o ten mały świat uczynił celem swojego życia? [...] Co mężczyzna czyni heroicznego na polu bitwy, kobieta czyni w wiecznie cierpliwym poddaniu się, w cierpliwie znoszonym cierpieniu i wytrwałości. Każde narodziny dziecka są przejawem walki, która jest być albo nie być dla jej narodu, i dlatego oboje muszą doceniać i szanować siebie nawzajem, gdy widzą, że każde z nich spełnia zadanie przypisane im przez naturę i opatrność².

Wśród różnych instrumentów wykorzystywanych w celu doprowadzenia do wzrostu demograficznego w Niemczech hitlerowskich znalazło się i wojenne prawo zmieniające w części, niekiedy w sposób daleko idący, wymogi i zasady zawierania małżeństw.

Wojenne przyspieszenie możliwości zawarcia małżeństwa

W przeddzień agresji na Polskę ogłoszono drugie rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości i Ministra Spraw Wewnętrznych z 30 sierpnia 1939 roku w celu wdrożenia ustawy o stanie cywilnym. Umożliwiało ono ceremonię ślubną o uproszczonej procedurze³, którą można było przeprowadzić w bardzo krótkim czasie, a narzeczeni musieli przedstawić jedynie „te dokumenty, które już posiadają”⁴.

Zgodnie z § 1 przewidywało ono zwolnienie od zapowiedzi przedślubnych, gdy narzeczony jest w Wehrmachcie lub wykazał, że został do służby w nim powołany (ust. 1). Zwolnienie było możliwe jednak tylko wtedy, kiedy narzeczeni przed urzędnikiem stanu cywilnego wiarygodnie zapewnili, że nie ma przeszkód do zawarcia małżeństwa (ust. 2). W celu „udowodnienia”, iż nie ma takich przeszkód (które przewidziane były w § 1 ustawy z 15 września 1935 roku o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiej czci⁵ oraz zgodnie z § 2–4 i 6 pierwszego rozporządzenia Führera i Kanclerza, Ministra Spraw Wewnętrznych, Zastępcy Führera oraz Ministra Sprawiedliwości z 14 listopada 1935 roku w celu wdrożenia ustawy

---

² *Hitlers Ansprache vor der NS-Frauenschaft (8. September 1934)*, https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=1557 (dostęp: 18.04.2020); tłumaczenie wszystkich tekstów z języka niemieckiego B. Bernfeld we współpracy z J. Mazurkiewiczem.

³ *Zweite Verordnung zur Ausführung des Personenstandsgesetzes. Vom 30. August 1939* (RGBl. I, Nr. 154, S. 1540).

⁴ Tę konkluzję E. Petersa (*Erfordernisse bei Kriegstrauungen*, „Zeitschrift für Standesamtswesen” 1939, s. 362 n.) przytaczamy za C. Essner, E. Conte, „Fernehe”, „Leichentrauung” und „Totentscheidung”. *Metamorphosen des Eherechts im Dritten Reich*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 2, 1996, s. 208.

⁵ *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Vom 15. Oktober 1935* (RGBl. I, Nr. 100, S. 1146).

o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiej czci⁶), narzeczeni musieli złożyć przysięgę, że informacje o ich „sytuacji osobistej”, rodzicach i przynależności rasowej oraz religii dziadków podali zgodnie ze swą „najlepszą wiedzą” (ust. 3 zd. 1). Ponadto narzeczeni musieli złożyć przysięgę, że nie ma przeszkód do zawarcia małżeństwa przewidzianych w ustawie z 18 października 1935 roku o ochronie zdrowia dziedzicznego narodu niemieckiego (ustawa o zdrowiu małżeńskim)⁷ oraz że informacje dotyczące ich warunków zdrowotnych przedstawili „zgodnie z najlepszą wiedzą i że nigdy dotąd nie odmówiono im [...] wydania świadectwa o zdolności do zawarcia małżeństwa” (ust. 4 zd. 1). Po złożeniu tej przysięgi i wskazanego zapewnienia urzędnik stanu cywilnego nie mógł wymagać od narzeczonych przedłożenia świadectwa o „zdolności do zawarcia małżeństwa” (ust. 4 zd. 2).

Ta uproszczona procedura z oczywistych powodów została dobrze przyjęta przez społeczeństwo — żołnierze frontowi mieli najczęściej tylko kilka dni urlopu i niekiedy tylko kilka godzin mogli wówczas spędzić w domu.

Zapewne także to miało wpływ na fakt, iż w pierwszych trzech miesiącach wojny o 55,3% zwiększyła się — w porównaniu z odpowiednim okresem roku poprzedniego — liczba par, które zawarły małżeństwo w głównych miastach Trzeciej Rzeszy⁸.

W przedstawionych postanowieniach drugiego rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości i Ministra Spraw Wewnętrznych z 30 sierpnia 1939 roku, dotyczących przyspieszonego małżeństwa (*Beschleunigte Eheschließung*)⁹ zrezygnowano z obowiązku przedstawiania „aryjskiego dowodu tożsamości” i poprzestano na wymaganiu od narzeczonych oświadczenia „o ich niemieckiej linii krwi”. Oznaczało to, że przy zawieraniu małżeństw w daleko idący sposób ograniczono stosowanie ustawy z 18 października 1935 roku o ochronie zdrowia dziedzicznego narodu niemieckiego. Oczywistym celem stało się teraz bowiem przede wszystkim ułatwianie zawierania małżeństw. Dostatecznie jasno wyrażono też nadzieję, że w niemieckich małżeństwach będą rodziły się dzieci.

Urzędowym wyrazem takiej propagandy była formuła przemowy urzędników stanu cywilnego wygłaszanej przed tymi, którzy wstępowali w związek małżeński:

---

⁶ Erste Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Vom 14. November 1935 (RGBl. I, Nr. 125, S. 1334).

⁷ Zob. Gesetz zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes (Ehegesundheitsgesetz). Vom 18. Oktober 1935 (RGBl. I, Nr. 114, S. 1246). Nadto zob. trzecie rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych, Zastępcy Führera i Ministra Sprawiedliwości z 29 listopada 1935 roku w celu wdrożenia ustawy o zdrowiu małżeńskim (Dritte Verordnung zur Durchführung des Ehegesundheitsgesetzes. Vom 29. November 1935, RGBl. I, Nr. 135, S. 1419).

⁸ Zob. C. Essner, E. Conte, *op. cit.*, s. 208–209.

⁹ Zob. M. Niehuss, *Eheschließung im Nationalsozialismus*, [w:] *Frauen in der Geschichte des Rechts: von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, red. U. Gerhard, München 1997, s. 868.

Masz nie tylko prawo, ale i obowiązek przekazania swojej krwi dzieciom, [...] ponieważ jesteś ogniwem w łańcuchu rodu, który przychodzi z daleka i odchodzi w przyszłość. I to ogniwo łańcucha, którym jesteś, musi go trzymać, aby łańcuch nigdy się nie zerwał [...]. Ty przemienisz, ale to, co dasz potomkom, trwa na wieki. W nich świętujesz zmartwychwstanie. Twój naród pozostanie¹⁰.

Minęły zaledwie dwa miesiące, gdy prawodawcy Trzeciej Rzeszy, swoiście zatroskani o przetrwanie narodu niemieckiego, wprowadzili kolejny instrument prawny.

Ślub na odległość

7 listopada 1939 roku zostało ogłoszone i tego samego dnia weszło w życie trzecie rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych oraz Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 4 listopada 1939 roku w celu wdrożenia ustawy o stanie cywilnym, nazwane także rozporządzeniem „o stanie cywilnym Wehrmachtu” (choć nieco lepiej, ale i tak nie do końca poprawnie, byłoby je nazwać rozporządzeniem „dotyczącym stanu cywilnego Wehrmachtu”)¹¹. Przewidziano w nim między innymi możliwość zawierania małżeństwa (określanego w piśmiennictwie niemieckim jako *Ferntrauung*, czyli „ślubu na odległość”) podczas nieobecności tego, kto będąc członkiem Wehrmachtu, uczestniczy w wojnie, przedsięwzięciu wojskowym lub misji specjalnej, i w związku z tym opuścił stałe miejsce zamieszkania. W rozporządzeniu tym za „członków” Wehrmachtu uznano nie tylko żołnierzy, ale i urzędników Wehrmachtu. Do należących do uzbrojonych jednostek SS przepisy te stosowano odpowiednio.

Zawarcie małżeństwa na odległość wymagało od członka Wehrmachtu pisemnego oświadczenia przed dowódcą batalionu (dowódcą innego oddziału lub przełożonym wojskowym piastującym takie samo stanowisko służbowe) woli zawarcia małżeństwa (§ 13 ust. 1 zd. 1 tego rozporządzenia). W przypadku członków Wehrmachtu zatrudnionych w urzędach oświadczenie to mogło być złożone przed dowódcą lub szefem urzędu, a w odniesieniu do członków Wehrmachtu znajdujących się w lazaretach i szpitalach — przed głównym lekarzem (ust. 2 tego paragrafu). Zgodnie z § 15 ust. 1 tego rozporządzenia oświadczenie to miało zawierać „imię i nazwisko mężczyzny, jego zawód i stopień wojskowy, miejsce jego zamieszkania lub ostatniego miejsca pobytu, miejsce i datę urodzenia, jego wyznanie; [...] imię i nazwisko kobiety, jej zawód i miejsce zamieszkania, miejsce i datę urodzenia oraz wyznanie; oświadczenie, że zamierza poślubić wymienioną

¹⁰ Tę formułę (podaną przez W. Geislera w *Die Ansprache des Standesbeamten bei der standesamtlichen Trauung*, „Zeitschrift für Standesamtswesen” 1941, s. 234) przytaczamy za: C. Esner, E. Conte, *op. cit.*, s. 209.

¹¹ Dritte Verordnung zur Ausführung des Personenstandsgesetzes (Personenstandsverordnung der Wehrmacht). Vom 4. November 1939 (RGBl. I, Nr. 221, S. 2163).

kobietę”, a także „określenie urzędnika stanu cywilnego, przed którym ślub ma być zawarty”. Paragraf 16 ust. 1 zd. 1 tego rozporządzenia wymagał podania informacji dotyczących rodziców składającego oświadczenie, także ich wyznania i wcześniejszej przynależności do gminy wyznaniowej żydowskiej. W kolejnym zdaniu tego ustępu nakazywano podanie danych dotyczących przynależności rasowej i religijnej dziadków, a w jego zd. 3 wymagano wyszczególnienia informacji dotyczących stanu zdrowia składającego oświadczenie. Musiał on też złożyć przysięgę, że przekazał te informacje zgodnie ze swoją najlepszą wiedzą. Z reguły nie było wymagane dostarczanie dokumentów, których oświadczający nie posiada (§ 16 ust. 2 tego rozporządzenia).

Oświadczenie woli zawarcia małżeństwa na odległość było nieodwołalne. Traciło ważność („moc”) po dwóch miesiącach, jeśli kobieta przed upływem tego terminu nie złożyła przed urzędnikiem stanu cywilnego oświadczenia o wstąpieniu w związek małżeński z mężczyzną, który oświadczył wolę wstąpienia z nią w ten związek; termin ważności oświadczenia mężczyzny należało wskazać w jego oświadczeniu (§ 13 ust. 1 zd. 2 tego rozporządzenia). Zgodnie z kolejnym zdaniem tego przepisu oświadczenie musiało być podpisane przez składającego je mężczyznę oraz dowódcę batalionu, wskazywać miejsce i dzień jego złożenia oraz być opatrzone pieczęcią służbową.

Małżeństwo na odległość uznane było za zawarte, gdy kobieta wskazana w oświadczeniu mężczyzny złożyła przed urzędnikiem stanu cywilnego właściwym dla okręgu, w którym znajdowało się miejsce zwykłego pobytu (a jeśli miejsca takiego nie miała, przed urzędnikiem stanu cywilnego właściwym dla okręgu, w którym zamieszkiwała), oświadczenie o woli zawarcia małżeństwa z mężczyzną, który złożył oświadczenie woli zawarcia małżeństwa na odległość (§ 14 i 19 ust. 1 wskazanego rozporządzenia). Takie zawarcie małżeństwa musiało zostać potwierdzone podpisem nie tylko przez żonę i urzędnika stanu cywilnego, ale także przez dwóch świadków.

Małżeństwo to było skutecznie zawarte również wtedy, gdy mężczyzna poległ lub zmarł po złożeniu swojego oświadczenia, przy czym nie miało znaczenia, czy kobieta o jego śmierci wiedziała. W takich przypadkach, zgodnie z § 19 ust. 2 tego rozporządzenia, małżeństwo było uznawane za zawarte w dniu, w którym mężczyzna zadeklarował wolę jego zawarcia. Dlatego nie sposób podzielić poglądu, że dziecko, które urodziło się między dniami oświadczeń obojga małżonków, którzy zawarli związek w tej formie, uznawane było za małżeńskie z dniem śmierci jego ojca¹², a nie, co oczywiste, z dniem swoich narodzin.

Ślub na odległość nazywany był także „ślubem ze stalowym hełmem” (*Stahlhelmtrauung*)¹³, ponieważ podczas ceremonii w urzędzie stanu cywilnego na krzesła, które zająłby pan młody, umieszczano stalowy hełm.

¹² Zob. C. Essner, E. Conte, *op. cit.*, s. 210.

¹³ Zob. *Deutsches Eherecht im Zweiten Weltkrieg*, https://de.wikipedia.org/wiki/Deutsches_Eherecht_im_Zweiten_Weltkrieg (dostęp: 18.04.2020).

Nie minął rok, gdy analogiczne unormowania wprowadzono w odniesieniu do członków Wehrmachtu lub innych obywateli niemieckich przebywających w obcym kraju, gdy ich powrót do Rzeszy nie był możliwy lub był znacznie utrudniony z powodu wojny, przedsięwzięcia podobnego do wojny lub misji specjalnej¹⁴. Także ich objęto odpowiednim stosowaniem § 13–21 trzeciego rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych oraz Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 4 listopada 1939 roku w celu wdrożenia ustawy o stanie cywilnym, przewidujących możliwość składania oświadczenia woli zawarcia małżeństwa na odległość. Jednakże w odniesieniu do wskazanych osób i sytuacji ważność oświadczenia woli o zamiarze wstąpienia w związek małżeński na odległość wynosiła cztery miesiące. Przewidziano też, że podczas gdy w rozporządzeniu z 4 listopada 1939 roku mowa jest o dowódcy batalionu, w odniesieniu do wskazanych kategorii osób będących członkami Wehrmachtu chodzi o właściwego niemieckiego *attaché* wojskowego, niekiedy właściwego niemieckiego przedstawiciela dyplomatycznego albo konsularnego (ci ostatni wymienieni byli też jako odpowiednicy dowódcy batalionu w odniesieniu do wskazanych sytuacji, w których znajdują się osoby niebędące członkami Wehrmachtu). Gdy członkowie Wehrmachtu lub inni obywatele niemieccy przebywają w krajach, z którymi zerwane są stosunki dyplomatyczne, a ich powrót do Rzeszy nie jest możliwy lub jest znacznie utrudniony z powodu wojny, przedsięwzięcia podobnego do wojny lub misji specjalnej, wówczas w miejsce dowódcy batalionu, o którym mowa we wskazanym rozporządzeniu, wchodził przedstawiciel dyplomatyczny lub konsularny państwa, który reprezentuje („dba o”) interesy obywateli niemieckich.

W odniesieniu do składania oświadczeń woli zawarcia małżeństwa na odległość przez jeńców wojennych w miejsce dowódcy batalionu wchodził mąż zaufania, a w obozach dla oficerów i im równorzędnym — oficer najdłużej posiadający najwyższą rangę.

Poza dokumentami wymaganymi przy składaniu oświadczenia woli zawarcia małżeństwa na odległość przez inne kategorie osób konieczne było, zgodnie z tym rozporządzeniem, załączenie zapewnienia o byciu mężem zaufania albo oficerem najdłużej posiadającym najwyższą rangę oraz przekazanie tego oświadczenia wraz z pozostałymi dokumentami przedstawicielowi dyplomatycznemu lub konsularnemu państwa, który reprezentuje („dba o”) interesy obywateli niemieckich.

Minęło ponad pół roku, gdy czteromiesięczny termin ważności oświadczenia woli o zawarciu małżeństwa na odległość, przewidziany dla członków Wehrmachtu oraz innych obywateli niemieckich przebywających w obcym kraju, gdy

---

¹⁴ Uczyniono to w § 1 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych i Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 15 sierpnia 1940 roku zmieniającego trzecie rozporządzenie w celu wdrożenia ustawy o stanie cywilnym (*Verordnung zur Änderung der Dritten Verordnung zur Ausführung des Personenstandsgesetzes. Vom 15. August 1940, RGBl. I, Nr. 145, S. 1107*), dodając § 21a do omawianego wcześniej trzeciego rozporządzenia z 4 listopada 1939 roku.

ich powrót do Rzeszy nie jest możliwy lub jest znacznie utrudniony z powodu wojny, przedsięwzięcia podobnego do wojny lub misji specjalnej, w tym jeńców wojennych, został wydłużony do dziewięciu miesięcy¹⁵, przy czym przewidziano obowiązywanie tego terminu z mocą wsteczną¹⁶.

W kolejnym, późniejszym o kilka miesięcy, rozporządzeniu zmianie uległ także pierwotny, ustalony w trzecim rozporządzeniu z 4 listopada 1939 roku, termin dwumiesięczny, dotyczący ważności oświadczeń woli zawarcia małżeństwa przez członków Wehrmachtu uczestniczących w wojnie, przedsięwzięciu wojskowym lub misji specjalnej, którzy w związku z tym opuścili stałe miejsce zamieszkania. Został on wydłużony do sześciu miesięcy¹⁷.

¹⁵ Czego dokonano w § 1 drugiego rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych oraz Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 18 lutego 1941 roku zmieniającego rozporządzenie dotyczące stanu cywilnego Wehrmachtu (Zweite Verordnung zur Änderung der Personenstandsverordnung der Wehrmacht. Vom 18. Februar 1941, RGBl. I, Nr. 27, S. 124), zmieniając trzecie rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych oraz Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 4 listopada 1939 roku w celu wdrożenia ustawy o stanie cywilnym, w postaci uwzględniającej zmianę dokonaną rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych i Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 15 sierpnia 1940 roku w sprawie zmiany trzeciego rozporządzenia w celu wdrożenia ustawy o stanie cywilnym.

¹⁶ W § 2 drugiego rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych oraz Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 18 lutego 1941 roku w sprawie zmiany rozporządzenia dotyczącego stanu cywilnego Wehrmachtu przewidziano bowiem, że obowiązuje ono od 17 sierpnia 1940 roku. Data ta była wskazana dlatego, że tego dnia weszło w życie rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych i Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 15 sierpnia 1940 roku w sprawie zmiany trzeciego rozporządzenia w celu wdrożenia ustawy o stanie cywilnym (zob. jego § 2), które termin dotyczący skuteczności („ważności”) oświadczenia woli zawarcia małżeństwa wydłużyło do czterech miesięcy. Z tej normatywnej perspektywy wynika, że wcześniejszy termin czteromiesięczny obowiązywał do chwili zmiany wprowadzonej w drugim rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych oraz Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 18 lutego 1941 roku w sprawie zmiany rozporządzenia dotyczącego stanu cywilnego Wehrmachtu. Tyle że z chwilą wejścia w życie tego rozporządzenia dotychczasowy termin czteromiesięczny został z mocą wsteczną przekształcony w termin dziewięciomiesięczny. Stąd bierze się paradoksalny wniosek, że w istocie termin czteromiesięczny został najpierw wprowadzony, a potem, z mocą wsteczną do chwili, kiedy zaczął obowiązywać, zastąpiony przez termin dziewięciomiesięczny.

¹⁷ Zmiany tej dokonano w § 1 trzeciego rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych i Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 23 lipca 1941 roku zmieniającego rozporządzenie dotyczące stanu cywilnego Wehrmachtu (Dritte Verordnung zur Änderung der Personenstandsverordnung der Wehrmacht. Vom 23. Juli 1941, RGBl. I, Nr. 81, S. 441), nowelizując § 13 ust. 1 zd. 2 trzeciego rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych oraz Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 4 listopada 1939 roku w celu wdrożenia ustawy o stanie cywilnym, w wersji uwzględniającej zmiany dokonane rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych i Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 15 sierpnia 1940 roku w sprawie zmiany trzeciego rozporządzenia w celu o wdrożenia ustawy o stanie cywilnym (Verordnung zur Änderung der Dritten Verordnung zur Ausführung des Personenstandsgesetzes. Vom 15. August 1940, RGBl. I, Nr. 145, S. 1107) oraz zmiany dokonanej drugim rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych oraz Szefa Na-

Ponad rok później przewidziano możliwość odpowiedniego stosowania § 13–21 trzeciego rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych oraz Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 4 listopada 1939 roku w celu wdrożenia ustawy o stanie cywilnym (w postaci uwzględniającej wszystkie jego dotychczasowe nowelizacje), dopuszczając składanie oświadczenia woli zawarcia małżeństwa na odległość, nawet jeśli żaden z narzeczonych nie należy do Wehrmachtu, jeśli jeden z nich znajduje się w obcym kraju i jednocześnie stawienie się obu narzeczonych przed tym samym niemieckim urzędnikiem stanu cywilnego nie jest możliwe lub jest znacznie utrudnione z powodu wojny, przedsięwzięcia podobnego do wojny lub misji specjalnej¹⁸.

Powtarzając dotychczasowe unormowanie, że oświadczenie takie można złożyć przed niemieckim przedstawicielem dyplomatycznym lub konsularnym, a w krajach, z którymi zerwano stosunki dyplomatyczne, przed przedstawicielem dyplomatycznym lub konsularnym państwa, które zajmuje się sprawami obywateli niemieckich, dodano, że można tego dokonać również przed urzędem upoważnionym przez Ministra Spraw Wewnętrznych.

W dotychczasowym unormowaniu dotyczącym składania oświadczenia woli zawarcia małżeństwa na odległość przez jeńców wojennych przybywających w jakimkolwiek z obu wskazanych obozów dokonano tylko drobnej zmiany, wskazując, że — odpowiednio — mąż zaufania albo oficer najdłużej posiadający najwyższą rangę mają obowiązek dołączyć również zaświadczenie, iż składający oświadczenie jest jeńcem wojennym.

Przewidziano także unormowanie co do internowanych osób cywilnych. Oświadczenie o woli zawarcia małżeństwa na odległość mogły one sporządzić w formie pisemnej w obecności męża zaufania obozu dla takich internowanych, który powinien dołączyć zaświadczenie potwierdzające, że składający oświadczenie jest internowaną osobą cywilną, a on sam jest mężem zaufania w takim obozie. Przewidziano, że dotycząca tego oświadczenia i pozostałych okoliczności dokumentacja ma być przekazana przedstawicielowi dyplomatycznemu lub konsularnemu państwa, który zajmuje się interesami obywateli niemieckich.

Pomijając dopuszczalność składania oświadczenia przez osoby, z których żadna nie należy do Wehrmachtu, jeśli jedna z nich znajduje się w kraju obcym i jednocześnie stawienie się obojga przed tym samym niemieckim urzędnikiem stanu cywilnego nie jest możliwe lub jest znacznie utrudnione z powodu wojny,

---

czelnego Dowództwa Wehrmachtu z 18 lutego 1941 roku zmieniającym rozporządzenie dotyczące stanu cywilnego Wehrmachtu (Zweite Verordnung zur Änderung der Personenstandsverordnung der Wehrmacht. Vom 18. Februar 1941, RGBl. I, Nr. 27, S. 124).

¹⁸ Zob. § 1 czwartego rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych, Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu i Ministra Spraw Zagranicznych z 17 października 1942 roku zmieniającego rozporządzenie dotyczące stanu cywilnego Wehrmachtu (Vierte Verordnung zur Änderung der Personenstandsverordnung der Wehrmacht. Vom 17. Oktober 1942, RGBl. I, Nr. 106, S. 595).

przedsięwzięciu podobnego do wojny lub misji specjalnej, pozostałe unormowania przewidziane w tej nowelizacji rozszerzono na kobiety. Dodano przy tym zapobiegliwie, aby uniknąć wątpliwości interpretacji dokonywanej w praktyce zapewne nierzadko przez nieprawników, że wówczas „przepisy § 13–21 rozporządzenia dotyczące mężczyzn mają zastosowanie do kobiet i odwrotnie, przepisy § 13–21 dotyczące kobiet mają zastosowanie do mężczyzn”.

Dopuszczono nadto, że oświadczenia woli dotyczące zawarcia małżeństwa na odległość mogą być przez niemieckiego *attaché* wojskowego, niemieckiego albo zajmującego się interesami obywateli niemieckich przedstawiciela dyplomatycznego i konsularnego przesyłane telegraficznie.

Na terenie nienależącym do Rzeszy lub na którym, chociaż należy do Rzeszy, nie ma urzędnika stanu cywilnego, małżeństwo mogło być także zawarte po wcześniejszym złożeniu przez mężczyznę oświadczenia woli jego zawarcia na odległość przed sędzią wojskowym.

W odniesieniu do członków Wehrmachtu przebywających w kraju obcym i jeńców wojennych oraz w sytuacjach przewidzianych wprowadzonymi tą nowelizacją unormowań dopuszczających nieznaną dotąd możliwość składania oświadczenia woli zawarcia małżeństwa na odległość wprowadzono dziewięćmiesięczny termin ważności tego oświadczenia.

W ostatniej nowelizacji¹⁹ przyjęto, że termin ważności oświadczenia woli zawarcia małżeństwa na odległość wynosi dziewięć miesięcy także we wszystkich innych przewidzianych dotąd sytuacjach, gdy oświadczenie to mogło być złożone, a okres jego ważności był dotąd krótszy. Jednakże gdy oświadczenie to wskazuje, że zostało wysłane spoza Europy, termin ten został wydłużony do osiemnastu miesięcy. Przewidziano też, że wprowadzone tym rozporządzeniem terminy dotyczą również sytuacji, gdy oświadczenia woli zawarcia małżeństwa na odległość zostały złożone przed wejściem w życie tego rozporządzenia.

Ślub *post mortem*

Potrzeba zmian dotychczasowych przepisów wojennego prawa małżeńskiego nasiliła się z tego względu, że podczas ceremonii ślubnej na odległość nierzadko było oczywiste, że narzeczona wychodzi za mąż za nieżyjącego. Coraz częściej napływały też do różnych instytucji państwowych Rzeszy prośby, niekiedy określane jako podania, w których kobiety prosiły o pozwolenie na małżeństwo z poległym. Niektóre z nich zostały uwzględnione. Hitler udzielał zgody na małżeństwo ze zmarłym jako akt łaski, niekiedy nazywany aktem miłosierdzia²⁰.

¹⁹ Dokonano tego w art. III pkt 1 czwartego rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości, Ministra Spraw Wewnętrznych i Szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu z 27 września 1944 roku w celu wdrożenia i uzupełnienia ustawy o stanie cywilnego (Vierte Verordnung zur Ausführung und Ergänzung des Personenstandsgesetzes. Vom 27. September 1944, RGBl. I, Nr. 46, S. 219).

²⁰ Zob. C. Essner, E. Conte, *op. cit.*, s. 212.

6 listopada 1941 roku Hitler podpisał²¹ w swojej kwaterze rozporządzenie skierowane do Ministra Spraw Wewnętrznych, które upoważniało go do stworzenia (zorganizowania) możliwości zawierania małżeństw kobiet z poległymi lub zmarłymi na froncie członkami Wehrmachtu, „jeśli istniał wyraźny poważny zamiar zawarcia małżeństwa i nie ma dowodów na to, że zamiar ten został porzucony przed śmiercią”, przy czym gdy małżeństwo miało być *post mortem* zawarte z żołnierzem zawodowym, wymagane było uzyskanie zgody Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu. Rozporządzenie to²², znane jako *Führererlass*, zgodnie z jego końcowym zdaniem nie miało zostać opublikowane.

Kierujący Ministerstwem Spraw Wewnętrznych W. Frick opracował szczegółowe wytyczne dotyczące rozpatrywania wniosków zawierających prośby o zezwolenie na takie małżeństwo. Powtórzonym za *Führererlass* zasadniczym warunkiem udzielenia pozwolenia na zawarcie postmortalnego²³ ślubu, powszechnie nazywanego „ślubem ze zwłokami” (*Leichentrauung*) lub „małżeństwem ze zmarłym” (*Totenehe*), był „poważny zamiar zawarcia małżeństwa, który nie został porzucony aż do śmierci poległego”, przy czym istnienie wspólnego, choćby jeszcze nienarodzonego dziecka nupturientów należało „wielkodusznie” potraktować jako doniosły wzgląd²⁴.

Otrzymanie pozwolenia na zawarcie takiego małżeństwa miało charakter czynności administracyjnej, wymagającej przedłożenia dokumentów, wśród których najdonioślejszym był dowód śmierci narzeczonego. Ponadto „w razie potrzeby należało sprawdzić, czy narzeczona jest »godna« aktu łaski, jak i jej reputację; jednakże wzywano władze, by podczas dochodzeń »unikać żenująco małostkowych plotek»”²⁵.

15 czerwca 1943 roku urzędy stanu cywilnego zostały poufnie poinformowane o istnieniu tego rozporządzenia Führera i odpowiednio poinstruowane.

Szczególną z prawnego punktu widzenia cechą tego sposobu zawierania małżeństwa było to, że z chwilą „dopełnienia ceremonii” jego zawarcia małżeństwo to (jednocześnie) ustawało. Kobieta uzyskiwała socjalne zabezpieczenie jako „wdowa wojenna”, a jej dziecko, którego ojcem był nieżyjący żołnierz, nie było uważane za nieślubne²⁶.

²¹ Pod jego podpisem swoje złożyli także Minister i Szef Kancelarii Rzeszy oraz Szef Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu.

²² Tekst całego rozporządzenia w *Führer-Erlasse 1939–1945*, oprac. M. Moll, Stuttgart 1997, s. 205. Zob. także *Familien- und Erbrecht unter dem Nationalsozialismus. Ausgewählte Quellen zu den wichtigsten Gesetzen und Projekten aus den Ministerialakten*, red. W. Schubert, Paderborn 1993, s. 917.

²³ Ślub *post mortem* jest przez niemieckich prawników określane najczęściej jako *nachträgliche Eheschließung*, zob. np. *Nachträgliche (postmortale) Eheschließung*, <http://www.rechtslexikon.net/d/nachtr%C3%A4gliche-postmortale-eheschliessung/nachtr%C3%A4gliche-postmortale-eheschliessung.htm> (dostęp: 18.04.2020).

²⁴ Zob. *Familien- und Erbrecht...*, s. 924.

²⁵ M. Hermann, *Hochzeit mit einem Toten*, [w:] *Das 20. Jahrhundert im Blick. Beiträge zur ostfriesischen Zeitgeschichte. Bernhard Parisius zum 65. Geburtstag*, red. M. Hermann, Aurich 2015, s. 242–243.

²⁶ Zob. *Deutsches Eherecht im Zweiten Weltkrieg...*

Do lutego 1944 roku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych otrzymało około 40 tysięcy próśb o zezwolenie na zawarcie postmortalnego małżeństwa²⁷.

Przyjęte dotąd unormowania nie były jednak wystarczające. Dlatego między grudniem 1943 a kwietniem 1944 roku opracowano trzy projekty rozporządzeń Ministerstwa Sprawiedliwości dotyczące zawierania małżeństwa *post mortem*, w których kwestią wywołującą największy spór było dziedziczenie po mężu przez „postmortalne” wdowy²⁸.

Jednakże te legislacyjne zamierzenia nigdy nie przyniosły rezultatu. Powodem był stały sprzeciw Ministerstwa Spraw Wewnętrznych wobec szukających rozwiązania prawnego postulatów i propozycji Kancelarii Partii, Kancelarii Rzeszy oraz Ministerstwa Sprawiedliwości.

Do końca udzielanie zezwoleń na zawieranie postmortalnych małżeństw odbywało się tylko na podstawie „przepisów wewnętrznych”²⁹. I w takim, niespotkanym dla regulowanej materii miejscu, w czerwcu 1944 roku zagwarantowano prawo do spadku, ale tylko dla dziecka poczętego przez poległego, którego matka zawarła z jego ojcem postmortalny ślub.

W dniu 20 marca 1945 roku sekretarz stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych W. Stuckart poinformował urzędy stanu cywilnego, że zawarcie postmortalnego małżeństwa „przez okres trwania wojny będzie możliwe tylko w przypadku, jeśli ze związku z narzeczoną jest dziecko lub narzeczona się go spodziewa”³⁰. W ten sposób, na kilka tygodni przed końcem wojny, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zareagowało na krytykę zezwalania na zawieranie postmortalnego ślubu kobietom bezdzietnym.

Do końca II wojny światowej zawarto około 25 tysięcy małżeństw *post mortem*³¹.

Wybrane³² przypadki małżeństw postmortalnych

Edyta Sinnerówna i Eryk Krause

Życzliwości nieżyjącego już prof. Henryka Mądrzaka, pochodzącego z Nowych Skalmierzyc w powiecie ostrowskim, zawdzięczamy informację o ślubie pośmiertnym w Ostrowie Wielkopolskim. Henryk był czternastolatkiem, gdy pogrzeb, podczas którego zawarto ten ślub, na ile to było możliwe, obserwował

²⁷ Zob. M. Hermann, *op. cit.*, s. 242.

²⁸ *Familien- und Erbrecht...*, s. 914–959.

²⁹ Zob. C. Essner, E. Conte, *op. cit.*, s. 220.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, s. 214.

³² Wskazane proporcje tego artykułu skłoniły nas do przedstawienia tylko kilku opisów takich małżeństw spośród zgromadzonych podczas kwerendy materiałów do monografii poświęconej meandrom niemieckiego wojennego prawa małżeńskiego.

z ulicy — pojawienie się bliżej uznał za niebezpieczne. On też wskazał nam wspomnienia Mirosławy Hądzelek, w których zdarzenie to było bliżej opisane, i dostarczył monografię, w której zostały one opublikowane.

Na ulicy Grabowskiej prowadził ogrodnictwo Niemiec Krause. Trudno o nim coś dobrego powiedzieć. Miał syna Eryka, który miał się ożenić z Edytą Sinnerówną. W 1944 r. jednak jego syn zginął, a pogrzeb odbył się na cmentarzu przy ulicy Grabowskiej. Był to nietypowy pogrzeb. Na jego grobie odbył się ślub zmarłego Eryka Krausego z Edytą Sinnerówną. W imieniu pana młodego odpowiadał jego ojciec. Edyta w tym czasie była już w zaawansowanej ciąży. Na tym pogrzebie było bardzo dużo ludzi. Został pochowany po lewej stronie ganku głównego³³.

Zapewne E. Krause zginął jako żołnierz. Wiadomo, że składanie oświadczenia przez ojca zmarłego nie było przewidziane przez przepisy dotyczące zawierania małżeństw *post mortem*. Wydaje się więc, że zarówno ta okoliczność, jak i przede wszystkim to, że zawarcie takiego małżeństwa miało miejsce podczas pochówku narzeczonego, pozwala przypuszczać, że owa cmentarna³⁴ uroczystość nie była

³³ M. Hądzelek, *O ostatnich dniach okupacji niemieckiej i wyzwoleniu*, [w:] Z.K. Jeżewski, *Ostrowskie „Eleusis” 1939–1946*, Ostrow Wielkopolski 2007, s. 109.

³⁴ Cmentarz w Ostrowie Wielkopolskim przy ul. Grabowskiej jest nekropolią luterańską. Dzięki informacji przekazanej przez ks. Michała Kühna, proboszcza parafii ewangelicko-augsburskiej w Kaliszu, do której należy ten cmentarz, wiemy, że parafia nie posiada dokumentacji dotyczącej pochówków na tym cmentarzu podczas II wojny światowej. Dziękujemy mu za życzliwość oraz wskazówki dotyczące możliwej kwerendy archiwalnej. Również za życzliwość dziękujemy ks. Waldemarowi Gabrysiowi, proboszczowi parafii ewangelicko-augsburskiej w Lesznie oraz proboszczowi administratorowi parafii ewangelicko-augsburskiej w Ostrowie Wielkopolskim. Kierując się udzielonymi nam przez ks. Kühna wskazówkami, ustaliliśmy, że również Archiwum Państwowe w Łodzi nie posiada w swoim zasobie dokumentacji pochówków na wskazanym cmentarzu „w Ostrowie Wielkopolskim oraz materiałów archiwalnych parafii ewangelicko-augsburskiej w Kaliszu”, o czym poinformował nas pismem z 22 maja 2019 roku (znak: OII.6342.440.2019) dr Maciej Janik, zastępca dyrektora tego Archiwum, za co mu dziękujemy. Następnie, dzięki życzliwości dr Grażyny Schlender, dyrektor Archiwum Państwowego w Kaliszu, oraz przeprowadzającej kwerendę archiwalną kierownik Oddziału II Opracowania i Udostępniania Materiałów Archiwalnych kustosz Edycie Pietrzak otrzymaliśmy w piśmie z 27 czerwca 2019 roku (znak: O-II.6342.307.2019) wiadomość, „że w aktach Starostwa Powiatowego w Ostrowie Wielkopolskim, sygn. 100 — *Ewidencja cmentarzy i grobów wojennych powiatu ostrowskiego* znajduje się wykaz grobów wojennych na nowym cmentarzu ewangelickim przy ulicy Grabowskiej, w którym wymienione jest miejsce pochówku Ericha Krause, ur. 22.8.1916 r., zmarł 21.06.1944 r. (k. 280, poz. 13). Brak jest informacji o pośmiertnym ślubie ww. z Edytą Sinner”. Dziękujemy obu paniom za życzliwe potraktowanie naszej prośby oraz inne udzielone wskazówki. Zbysław K. Jeżewski, autor monografii, w której opublikowane zostało wspomnienie między innymi M. Hądzelek, powiedział nam, że po ukazaniu się jej wspomnień kilku czytelników potwierdziło przekaz autorki i dodało, iż inny pośmiertny ślub odbył się w czasie II wojny światowej na nieistniejącym już w Ostrowie Wielkopolskim cmentarzu luterańskim, przy dawnej ulicy Ułańskiej (dziś Wojska Polskiego). Grzebanym był niemiecki pilot. Zbysław K. Jeżewski przekazał nam również informację, że w monografii zawierającej przytoczone wspomnienie M. Hądzelek opublikował na s. 164 zdjęcie przedstawiające leżące na grobie, znajdującym się na luterańskim cmentarzu w Ostrowie Wielkopolskim przy ul. Grabowskiej, zwłoki kobiety, obok której leżą zwłoki malutkiego dziecka. Jeden z czytelników poinformował go, że to zwłoki Edyty Krause z domu Sinner z jej dzieckiem, którzy

dotatkową oprawą czynności mających wcześniej miejsce w tamtejszym urzędzie stanu cywilnego, ale dokonaną *ad hoc* „modyfikacją” obowiązujących przepisów.

Anna C. i Karl Leibhold

Dziewiętnastoletnia Anna C. z Plaggenburga napisała we wniosku, niekiedy nieporadnie:

Mój narzeczony, Obertruppführer Karl Leibold, Essen/Ruhr, na dwa dni przed naszym ślubem przybył do Rosji. Później nie mogliśmy się pobrać, ponieważ mój narzeczony znalazł bohaterską śmierć pod Sewastopolem 9 czerwca. Ponieważ mój narzeczony napisał później w sprawie małżeństwa na odległość, ale moje listy już do niego nie dotarły, chciałabym teraz prosić o pozwolenie na postmortalne zawarcie małżeństwa³⁵.

Przypadek tego pośmiertnego ślubu ilustruje także zjawisko sprzeciwów na pośmiertne poślubianie żołnierzy. Mogły one

pochodzić nie tylko od krewnych, ale także od władz zaangażowanych w proces zatwierdzania, które od czasu do czasu czuły się w obowiązku wydania krytycznej opinii. Na przykład urzędnik kierujący powiatem w Aurich interweniował u prezydenta rejencji przeciwko postmortalnemu małżeństwu między 19-letnią Anną C. z Plaggenburga i jej narzeczonym, który był o osiem lat starszy. W piśmie argumentował, że panna młoda złożyła wniosek jedynie po to, żeby „korzystać z uprawnień rentowych”. Ponadto, z punktu widzenia urzędników, młodość narzeczonej przemawiała przeciwko małżeństwu: „Wnioskodawczyni ma zaledwie 20 lat i najwyraźniej była zaręczona tylko przez krótki czas. Relacje między narzeczonymi nie mogły być zatem tak bliskie i głębokie, aby postmortalne małżeństwo mogło być uzasadnione”. Ani prezydent rejencji, ani minister spraw wewnętrznych Rzeszy nie zgodzili się z tym poglądem, i tak małżeństwo mogło zostać zawarte *post mortem*³⁶.

XX³⁷ i Franz Korves

Pierwszy wniosek w sprawie małżeństwa *post mortem* we Fryzji Wschodniej dotyczył tragicznego przypadku. Mając w kieszeni dokumenty potrzebne do zawarcia ślubu, marynarz Franz Korves, pełniący służbę na pancerniku „Scharnhorst”, pojechał 20 grudnia 1940 r. do domu, aby podczas świąt Bożego Narodzenia poślubić swoją narzeczoną. Jednak nigdy do niej nie dotarł. Dzień później jego ciało znaleziono w ogrodzie w Ostwarsingsfehn. Dochodzenie policji wykazało, że późnym wieczorem przyjechał pociągiem do Neemoor. Chciał wynająć

prawdopodobnie zamarli w styczniu 1945 roku. Ich ciała były jednymi z licznych przywiezionych w tym czasie na ten cmentarz. Dziękujemy i za te informacje. Własnym jest nasze przypuszczenie, że zwłoki widoczne na zdjęciu mogły zostać położone na mogile E. Krause, którego stosunkowo niedawny pogrzeb i pośmiertny ślub z brzemenną E. Sinner, był zapewne powszechnie w Ostrowie Wielkopolskim znany.

³⁵ M. Hermann, *op. cit.*, s. 248.

³⁶ *Ibidem*, s. 254.

³⁷ Przedstawiona poniżej relacja nie zawiera nawet inicjałów kobiety, która zawarła małżeństwo z nieżyjącym F. Korvesem.

rower od sprzedawcy rowerów, aby kontynuować drogę do Warsingsfehn. Gdy nie było to możliwe, zostawił walizkę u handlarza i wyruszył pieszo, chociaż w tym czasie już nie czuł się dobrze. Raport oficera sądowego stwierdza: „Lodowaty wiatr i bardzo żmudna droga wymagały znacznie więcej wysiłku, niż K. zdawał sobie sprawę [...]. Im bliżej był Ostwarsingsfehn, droga stawała się coraz trudniejsza. Krótco przed celem, domem jego narzeczonej, musiał sobie uświadomić, że nie dotrze tam i skierował się do blisko stojącego domu [...]. Po kilku kolejnych krokach był prawdopodobnie tak bez sił, że przewrócił się do przodu i nie miał już siły, by odwrócić się na bok lub na plecy [...]. Jego narzeczonej niecały miesiąc później, 12 stycznia 1941 r., zwróciła się do ministra spraw wewnętrznych Rzeszy z prośbą, aby „w akcie łaski dał zezwolenie na moje małżeństwo ze zmarłym”. Wniosek został początkowo odrzucony, ponieważ w tym czasie — tajne rozporządzenie Hitlera zostało podpisane 6 listopada 1941 r. — brakowało podstawy prawnej [do udzielania] takiego zezwolenia. Dopiero w lutym 1942 r. minister spraw wewnętrznych zezwolił na jej małżeństwo *post mortem*³⁸.

Sieglinde Erger i XX³⁹

Sieglinde Erger opowiedziała tę historię podczas wywiadu radiowego emitowanego w późnych latach osiemdziesiątych:

Byłam w ciąży i akurat chcieliśmy wziąć ślub w Boże Narodzenie 1943 roku. Ale potem przyszedł list, że nie może przybyć, ponieważ musiał iść na front... Dokumenty małżeńskie, które już miał w rękach, [były przygotowane] na Boże Narodzenie. 9 stycznia szef kompanii napisał, że zginął na skutek śmiertelnego wypadku samochodowego we Włoszech. A potem właśnie dostałam to powiadomienie i dokumenty małżeństwa też były i 8 maja 1944 roku wyszłam za mąż tutaj, w ratuszu, z szablą i stalowym hełmem... To leżało na biurku urzędnika... Żeby moja córka przyszła na świat jako ślubne dziecko. Żeby dostać wdowią rentę... Nie możecie sobie tego wyobrazić. Wtedy nas tam wezwano. Wszyscy byliśmy ubrani na czarno. Byłam w ciąży, w ósmym miesiącu..., a tu jak zwykły ślub. Potem poszliśmy do mnie do w domu. W ogóle nie można było mówić o świętowaniu. To było takie smutne⁴⁰.

Ubbine P. i XX⁴¹

Rodzice i rodzeństwo narzeczonego dwudziestojednoletniej Ubbine P. z Nermoor twierdzili, że

nieustannie szuka ona kontaktu z innymi żołnierzami i mężczyznami z pobliskiej „Służby Pracy Rzeszy” (Arbeitsdienstabteilung) i ci mężczyźni „bywają u niej w domu”. Rodzina narzeczonego zaprzeczała także, że poległy jest ojcem jej dziecka. Jako dowód przedłożyli list od syna, w którym ten napisał: „[...] nie wierzę, że to byłem ja, ponieważ chodziła też z innymi [...]. Czy ożenię się z nią, nie mogę nic o tym na razie napisać, teraz jest kierunek

³⁸ M. Hermann, *op. cit.*, s. 244–245.

³⁹ W przytoczonej w kolejnym przypisie monografii nie podano nawet inicjałów mężczyzny.

⁴⁰ L. Niethammer, A. von Plato, D. Wierling, *Die volkseigene Erfahrung: eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*, Berlin 1991, s. 411.

⁴¹ W artykule M. Hermann, *op. cit.*, s. 255, nie podano nawet inicjałów poległego, z którym Ubbine P. zawarła pośmiertnie małżeństwo.

na wschód i chcę poczekać, czy w ogóle wrócić”. Ale już miesiąc później w swoich listach do Ubbine P. pisał o konkretnych zamiarach małżeńskich. Choć Ubbine P. kilkakrotnie oświadczała, że dziecko mogło pochodzić tylko od poległego, ponieważ nie miała wcześniejszego lub późniejszego kontaktu z innymi mężczyznami, przeprowadzono szeroko zakrojone dochodzenie w celu sprawdzenia jej reputacji. Decydująca stała się ocena kierownictwa lokalnego NSDAP. Potwierdzono, że „rodzice P. są przyzwoitymi ludźmi, o których nic złego nie można powiedzieć zarówno politycznie, jak i moralnie. To samo dotyczy córki. Znane jest, że ma kontakty z mężczyznami, ale nic złego o tym nie wiadomo”. Nie zgłoszono żadnych zastrzeżeń dotyczących ślubu *post mortem*, więc ostatecznie Ubbine P. otrzymała zezwolenie Ministerstwa Rzeszy⁴².

Grete Wittenberg i Karl Wunsch

W numerze 312 narodowosocjalistycznego dziennika „Völkischer Beobachter” z 8 listopada 1942 roku opublikowane zostało ogłoszenie: „Postmortalnie poślubieni zostali: porucznik Karl Wunsch, Grete Wittenberg. Mój najukochańszy mąż, nasz najdroższy, ukochany syn i zięć, poległ 31 lipca 1941 r. na Wschodzie. W wiernej pamięci i głębokim cierpieniu: Grete Wunsch, rodzice i teściowie”⁴³.

Jane Steen i Franz Kutschera

Generał SS Franz Kutschera został zabity przez żołnierzy Armii Krajowej 1 lutego 1944 roku. Miał narzeczoną, należącą do żeńskiego personelu pomocniczego SS, Norweżkę Jane Steen⁴⁴. W dniu 4 lutego 1944 roku, przed uroczystościami pogrzebowymi mającymi charakter państwowy, odbyła się w warszawskim pałacu Brühla, siedzibie gubernatora dystryktu warszawskiego, ceremonia postmortalnego ślubu. Przed jego zawarciem Kutschera i jego narzeczoną zostali ponoć sprawdzeni, czy są „rasowo czysti”, poczynając od XVIII wieku⁴⁵. Byłoby to zgodne z praktykowaną zasadą, że „kontrola pochodzenia” ma być tym bardziej rygorystyczna, im para małżeńska zajmowała wyższą pozycję w społeczeństwie. Na uroczystości obecni byli między innymi generalny gubernator H. Frank oraz wyższy dowódca SS i Policji GG W. Koppe⁴⁶.

⁴² *Ibidem*. Również w niektórych innych przypadkach sprzeciwu krewnych prowadziły do długich dochodzeń, zwłaszcza jeśli podważano reputację wnioskodawczyni. I tak wystarczyło, aby na przykład ojciec poległego „podał do protokołu”, że według jego wiedzy narzeczoną prowadziła się moralnie źle, aby przeprowadzić „sprawdzenie” panny młodej. Często zarzuty okazywały się bezpodstawne.

⁴³ *Familien- und Erbrecht...*, s. 921.

⁴⁴ Zob. *Jane Rognskog*, https://www.myheritage.pl/names/jane_rognskog (dostęp: 18.04.2020); *Person: Jane Lillian Rognskog*, <https://www.digitalarkivet.no/nn/view/15/pa0000000280395> (dostęp: 18.04.2020).

⁴⁵ J. Kałużny, *Ślub po śmierci*, <http://aktivlife.eu/?cmd=4&id=93> (dostęp: 18.04.2020).

⁴⁶ „Obok katafalku stanęła oblubienica z oznakami mocno zaawansowanej ciąży. Urządzono tę niezwykłą uroczystość po to, aby nienarodzone jeszcze dziecko mogło otrzymać nazwisko ojca,

Niepotwierdzoną, ale prawdopodobną jest informacja, że zezwolenia na zawarcie tego małżeństwa udzielił H. Himmler⁴⁷. Norweżka była w zaawansowanej ciąży i Himmler w liście do niej zobowiązał się stać u jej „boku z radą i czynem w każdej trudnej sprawie”⁴⁸. Urodzony przez nią syn⁴⁹ otrzymał jako pierwsze pojcowskie imię Franz.

Śluby *post mortem* po wojnie

Tajne rozporządzenie Hitlera traktowane było po zakończeniu wojny jako obowiązujące, choć przypuszczamy, że tylko w strefach okupacyjnych zachodnich aliantów, o czym świadczy to, że tam właśnie wówczas je stosowano⁵⁰. W północnozachodnich Niemczech urzędnicy stanu cywilnego nadal udzielali postmortalnych ślubów aż do 28 lutego 1946 roku, czyli do czasu, gdy zabroniły tego brytyjskie władze wojskowe. W 1947 roku władze te rozwały unieważnienie wszystkich ślubów *post mortem*. Zrezygnowano jednak z tego pomysłu, aby

który zasłużył sobie na miano kata Warszawy”. To relacja Mileny (później ujawniono, że tym pseudonimem posłużyła się i tu T. Żukowska), która była obecna podczas tej uroczystości (zob. Milena, *Ślub kata Warszawy po... jego śmierci*, „Stolica” 43, 1969, s. 6). O tym ślubie, jako o ponurej uroczystości „w pragermańskim stylu”, pisał S. Dzikowski (*Zakończenie*, [w:] J.S. Bystroń, *Warszawa, Warszawa 1977*, s. 331; por. C. Madajczyk, *Faszyzm i okupacja 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 2. *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznań 1984, s. 119, przyp. 134). Po latach folgował w części nadinterpretacjom wynikającym także z nieznamomości ówczesnego niemieckiego prawa inny autor, pisząc: „Spóźnione zaślubiny (łącznie z makabrycznym nakładaniem obrączki na palec trupa) motywowane były nie tylko niezwykłym przywiązaniem nazistowskich propagandzistów do historii, symbolów i mistyki, obyczajów sięgających czasu Nibelungów [...]”; „ponoć konieczne było sformalizowanie związku *ex post* dla zabezpieczenia praw poczętego [...] potomka [...]” — J.P. Georgica, *Ślub rotmistrza Pileckiego*, http://otokoclub.pl/temat_317,slub-rotmistrza-pileckiego.html (dostęp: 18.04.2020); por. R. Kuzak, *Ślub Franza Kutschery. Upiorna pośmiertna ceremonia*, https://wielkahaistoria.pl/slub-franza-kutschery-upiorna-posmiertna-ceremonia/?utm_source=push&utm_medium=push (dostęp: 18.04.2020). Zob. także W. Graf, *Österreichische SS-Generäle. Himmlers verlässliche Vasalen*, Klagenfurt-Ljubljana-Wien 2012, s. 281.

⁴⁷ Zob. *Kutschera, Franz (1904)*, [https://de.metapedia.org/wiki/Kutschera,_Franz_\(1904\)](https://de.metapedia.org/wiki/Kutschera,_Franz_(1904)) (dostęp: 18.04.2020).

⁴⁸ List H. Himmlera z 10 lutego 1944 roku do żony F. Kutschery, związany także z pośmiertnym ślubem, zawierał i to zdanie: „Mam do Pani prośbę: proszę spróbować przez pamięć na zmarłego ze wszystkich sił swojego serca zdrowo wydać na świat dziecko, którego Pani oczekuje, i przez to wypełnić drogocenny testament, który Pani pozostawił” (N. von Preradovich, *Österreichs höhere SS-Führer*, Berg am See 1987, s. 189, przytaczamy za i w tłumaczeniu J. Gaul, *Franz Kutschera — ogrodnik z winnicy diabła*, „Przegląd Powszechny” 9, 2007, s. 112).

⁴⁹ Zob. *Kutschera, Franz (1904)*...

⁵⁰ To jedynie nasze przypuszczenie, ale sądzimy, że w radzieckiej strefie okupacyjnej zawieranie pośmiertnych małżeństw, których podstawą prawną było tajne rozporządzenie Hitlera, nie mogło mieć miejsca, nawet zanim wszedł w życie także § 79 zd. 2 Kontrollratsgesetz Nr. 16 Ehegesetz vom 20. Februar 1946 (<https://www.verfassungen.de/de45-49/kr-gesetz16.htm>, dostęp: 18.04.2020), który zresztą w żaden sposób do statusu takich małżeństw się nie odnosił.

zachować „pewność prawną” i utrzymać uprawnienia emerytalne⁵¹. W praktyce przyjęto, żeby „milcząco uznawać postmortalne małżeństwa zawarte od 1942 aż do upadku III Rzeszy w 1945 roku”⁵². W Austrii śluby z poległymi żołnierzami zawierano do listopada 1945 roku⁵³.

Z uchwalonej w RFN 29 marca 1951 roku ustawy o skutkach prawnych ogłoszenia postmortalnego małżeństwa⁵⁴ wynika natomiast, że śluby takie mogły być udzielane w Niemczech do 31 marca 1946 roku⁵⁵.

W ustawie tej nie stwierdzono *expressis verbis*, że małżeństwo ze zmarłym uznaje się za nieistniejące, ale wymowa przyjętych w niej regulacji jednoznacznie o tym świadczy. Ustalono jedynie skutki ogłoszenia przez urzędnika stanu cywilnego zawarcia takiego małżeństwa, jeśli nastąpiło to do końca marca 1946 roku. Należało do nich nabycie przez kobietę ze skutkiem wstecznym prawa do nazwiska mężczyzny, praw zapewnionych ustawą z 20 grudnia 1950 roku o opiece nad ofiarami wojny oraz prawa do określonych emerytur i rent przysługujących wdowie. Jej dziecko, pochodzące od zmarłego mężczyzny, uznane zostało za dziecko prawe (jak gdyby było legitymowane przez późniejsze małżeństwo, skoro nakazywano tu odpowiednie stosowanie § 1720 BGB). Przejęto też skuteczność odnoszących się do praw majątkowych „małżonków” ich oświadczeń i niektórych innych czynności związanych z ogłoszeniem tego małżeństwa. Przewidziano legitymację wskazanych krewnych mężczyzny do podjęcia starań, aby sąd zakazał kobiecie noszenia nazwiska mężczyzny, gdy „prowadzi ona nieuczciwy lub niemoralny tryb życia lub jest winna poważnego wykroczenia przeciwko zmarłemu”. Umożliwiono także wytoczenie pozwu przez ojca lub matkę

⁵¹ Zob. *Deutsches Eherecht im Zweiten Weltkrieg...*

⁵² Informację tę (z *Akten zur Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945–1949*, t. 2, red. W. Werner, München-Wien 1979, s. 189) powtarzamy za C. Essner, E. Conte, *op. cit.*, s. 226.

⁵³ Nie zawiera odniesienia do zagadnień związanych z małżeństwami pośmiertnymi austriacka Gesetz vom 26. Juni 1945 über Maßnahmen auf dem Gebiete des Eherechtes, des Personenstandsrechtes und des Erbgesundheitsrechtes (Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich vom 28. Juni 1945, Stück 10, Nr. 31, S. 53), choć przewiduje w § 1 pkt 2 uchylenie mocy obowiązującej między innymi niektórych przepisów przedstawionych przez nas trzech innych aktów prawnych dotyczących wojennego prawa małżeńskiego (zob. jednak § 3 i 5 tej ustawy, dotyczące skuteczności i rejestracji zdarzeń odnośnie do stanu cywilnego). Być może odniesiono się do zagadnień statusu tego małżeństwa w „bardziej szczegółowych” i zapewne późniejszych przepisach ustanawianych w drodze rozporządzenia, co przewidywał § 7 tej ustawy.

⁵⁴ Gesetz über die Rechtswirkungen des Ausspruchs einer nachträglichen Eheschließung vom 29. März 1951 (BGBl. I, Nr. 15, S. 215).

⁵⁵ Dodajmy, że na podstawie § 7 ust. 2 pkt 1 i 2 ustawy z 29 marca 1951 roku o skutkach prawnych ogłoszenia postmortalnego małżeństwa utraciły ważność Die Verordnung des Präsidenten des Zentral-Justizamts für die Britische Zone über die Rechtswirkungen des Ausspruchs einer nachträglichen Eheschließung vom 13. August 1948 (Verordnungsbl. für die Britische Zone, S. 237) oraz Das rheinisch-pfälzische Landesgesetz über die Rechtswirkungen des Ausspruchs einer nachträglichen Eheschließung vom 24. Februar 1949 (Gesetz- und Verordnungsbl., S. 81), przy czym w § 7 ust. 2 pkt 3 tej ustawy zastrzeżono, że uprawnienia nabyte na podstawie wskazanych „uchylonych przepisów pozostają nienaruszone”.

zmarłego, a także prokuratora, z żądaniem, aby sąd orzekł, iż ogłoszenie przez urzędnika stanu cywilnego zawarcia takiego małżeństwa „nie wywołuje skutków prawnych, jeśli doszło do niego podstępem lub istnieją uzasadnione wątpliwości, czy mężczyzna ożeniłby się”⁵⁶.

Rozwód *post mortem*

Niemalą kobiet, które wyszły za mąż za żołnierzy, potwierdzało swoim zachowaniem szerzące się pogłoski o swym złym prowadzeniu. W związku z tym w najwyższych władzach Wehrmachtu rozważano wykorzystanie prawa karnego do ochrony „honoru i małżeństwa” żołnierzy. Naczelne Dowództwo Sił Zbrojnych w 1942 roku opracowało projekt rozporządzenia o ochronie honoru i małżeństwa żołnierzy, który przewidywał, iż „każdy, kto cudzołoży z żoną żołnierza lub innego obywatela niemieckiego, korzystając z nieobecności męża zmuszonego z powodu warunków wojennych do życia w separacji od żony, zostanie ukarany więzieniem”⁵⁷.

Zdecydowano się jednak na niewymagający upublicznienia przepisu sposób rozwiązania tego „problemu”. W listopadzie 1942 roku minister sprawiedliwości O.G. Thierack wydał poufne wytyczne dla sądów, zgodnie z którymi zdrada małżeńska w czasie wojny miała być karana. „Przestępstwo” to powinno być oceniane w różny sposób w zależności od tego, czy kobieta „zadawała się” z Niemcem, czy z jeńcem wojennym.

Kilka miesięcy później, 18 marca 1943 roku, wydano piąte rozporządzenie wykonawcze Ministra Sprawiedliwości dotyczące ustawy o małżeństwie⁵⁸. Dotyczyło ono każdego małżeństwa, ale okoliczności, o których wyżej wspominamy, uzasadniają przypuszczenie, że miało ono na względzie przede wszystkim możliwość pośmiertnego orzeczenia rozwodu żołnierza z „niegodną” żoną. Jego unormowania nie zawierały jednak takiego ograniczenia, odnosiły się też do obojga małżonków.

Przewidywały, że jeśli małżonek złożył pozew o rozwód z winy współmałżonka i zmarł przed uprawomocnieniem się wyroku, prokurator powinien żądać uwzględnienia jego pozwu tylko wtedy, gdy uważa, że biorąc pod uwagę zachowanie zmarłego, wina pozostałego przy życiu małżonka jest tak ciężka, że z powodów związanych z dobrem publicznym małżonek ten wydaje się niegodny zachowania statusu małżonka owdowiałego (§ 1 ust. 1 i § 2). Szczegółowe regulacje

⁵⁶ Zob. także D. Schwab, *Entwicklungen im Familienrecht vor und nach 1945*, [w:] *Die Rosenberg: Das Bundesministerium der Justiz und die NS-Vergangenheit*, red. M. Görtemaker, Ch. Safferling, Göttingen 2013, s. 315.

⁵⁷ Zob. C. Essner, E. Conte, *op. cit.*, s. 216.

⁵⁸ Fünfte Durchführungsverordnung zum Ehegesetz. Vom 18. März 1943 (RGBl I, Nr. 29, S. 145).

dotyczyły możliwości podnoszenia i udowodnienia okoliczności wskazujących na winę żyjącego współmałżonka oraz jej stwierdzenia, a także niedopuszczalności orzeczenia rozwodu, gdy okoliczności wskazują, iż to zmarły powinien być „w dużej mierze” uznany za winnego rozwodu (§ 1 ust. 2–4). Prokurator mógł wystąpić z takim żądaniem w ciągu sześciu miesięcy od chwili, gdy dowiedział się o orzeczeniu sądu pierwszej instancji (§ 3). Unormowano także jurysdykcję, zaskarżanie oraz ponoszenie kosztów postępowania rozwodowego i prokuratorzkiego (§ 4 i 5).

Doniosłym było postanowienie zawarte w § 6 ust. 1, zgodnie z którym orzeczenie rozwodu powoduje, że pozostały przy życiu małżonek uznawany jest za rozwiedzionego ze skutkiem od dnia poprzedzającego śmierć zmarłego. W kolejnym ustępie tego paragrafu przewidziano prawo prokuratora do zabronienia rozwiedzionej kobiecie używania nazwiska męża, zgodnie z unormowaniami zawartymi w § 64 ustawy o małżeństwie.

Oczywiste jest, że rozwiedziony małżonek tracił świadczenia socjalne przewidziane dla osoby owdowiałej oraz prawo do spadku po współmałżonku⁵⁹. W piśmiennictwie zwrócono uwagę, że postmortalny rozwód umożliwiał kwestionowanie pochodzenia od męża dziecka urodzonego ponad dziewięć miesięcy po ostatnim pobycie żołnierza u jego żony⁶⁰.

Jeszcze bardziej niezwykle postanowienia zawierał § 7 tego rozporządzenia, który pod pewnymi warunkami i z zachowaniem określonych terminów przewidywał możliwość wniosku prokuratora o rozwód z orzeczeniem winy małżonka żyjącego oraz wydania takiego orzeczenia przez sąd nawet wówczas, gdy zmarły małżonek, który nie utracił prawa do złożenia pozwu, nie wytoczył powództwa o rozwód.

Wszystkie przedstawione unormowania tego rozporządzenia nakazywano stosować odpowiednio do żądania unieważnienia małżeństwa z powodu okoliczności dotyczących małżonka pozostałego przy życiu (§ 8)⁶¹.

⁵⁹ Por. np. art. 940 polskiego kodeksu cywilnego (Dz.U. z 2020 r. poz. 1740 ze zm.), który w § 1 stanowi, że małżonek „jest wyłączony od dziedziczenia, jeżeli spadkodawca wystąpił o orzeczenie rozwodu lub separacji z jego winy, a żądanie to było uzasadnione”, w kolejnym paragrafie przewidując, że wyłączenie „małżonka od dziedziczenia następuje na mocy orzeczenia sądu. Wyłączenia może żądać każdy z pozostałych spadkobierców ustawowych powołanych do dziedziczenia w zbiegu z małżonkiem; termin do wytoczenia powództwa wynosi sześć miesięcy od dnia, w którym spadkobierca dowiedział się o otwarciu spadku, nie więcej jednak niż jeden rok od otwarcia spadku”.

⁶⁰ Zob. C. Essner, E. Conte, *op. cit.*, s. 217.

⁶¹ Por. np. art. 19 polskiego kodeksu rodzinnego i opiekuńczego (Dz.U. z 2020 r. poz. 1359), zgodnie z którego § 1, jeżeli „jeden z małżonków wytoczył powództwo o unieważnienie małżeństwa, unieważnienie może nastąpić także po śmierci drugiego małżonka, na którego miejsce w procesie wstępuje kurator ustanowiony przez sąd”; w § 2 tego artykułu zaś przewidziano, że w „razie śmierci małżonka, który wytoczył powództwo o unieważnienie małżeństwa, unieważnienia mogą dochodzić jego zstępni”.

Zarys konkluzji

Unormowania przewidujące ograniczenie niektórych z dotyczących zawierania małżeństw restrykcyjnych wymogów wprowadzonych w Niemczech hitlerowskich były prawie nieuchronną konsekwencją udziału głównie młodych mężczyzn w działaniach zbrojnych. To przesądziło także o wprowadzeniu nieznaney dotąd możliwości zawarcia małżeństwa na odległość.

Odmienne — choć nie do końca — były powody, dla których zdecydowano się na niezwykłą w europejskiej tradycji prawniczej możliwość zawarcia związku małżeńskiego po śmierci żołnierza. Oczywiście jest, że miało to na względzie ochronę także emocjonalnych potrzeb, ale przede wszystkim majątkowych interesów kobiet, których niedoszli za życia mężowie zginęli podczas wojny. Doniosła była również potrzeba ochrony dzieci, które pochodziły z ich niesformalizowanego *ante mortem* związku.

Niewątpliwa była też potrzeba propagandowego wyrazu troski o los kobiet, które pragnęły zawrzeć małżeństwo, czemu na przeszkodzie stały wymogi formalne, oddalenie, a w końcu śmierć żołnierza. Również taki wymiar miała potrzeba zapewnienia osamotnionej kobiecie i jej osieroconemu przez ojca dziecku statusu wdowy, dziecka prawego i gwarancji socjalnych dla obojga. Trudno powiedzieć, w jakim stopniu było to społecznie zasadne, ale uważano, chyba zgodnie z ówczesnymi odczuciami, iż status wdowy jest korzystniejszy niż kobiety niezamężnej, w szczególności będącej matką.

Wszystkie te racje, może nawet idee, wyrażone zostały w skierowanym do podwładnych okólniku Ministra Spraw Wewnętrznych z 15 czerwca 1943 roku. W otocze nazistowskiej retoryki wskazywano w nim na uniwersalne potrzeby, których nie jest w stanie do końca zniweczyć jakikolwiek system. „Postmortalne małżeństwo ma na celu danie narzeczonym poległego pełnego statusu prawnego kobiety i wdowy, zgodnie z koncepcją narodowego socjalizmu. Narzeczone naszych poległych towarzyszy powinny mieć pewność, że naród niemiecki zaopiekuje się nimi w hojny i ciepły sposób”. Możliwość zawarcia takiego małżeństwa „ma służyć podtrzymaniu nastroju i postaw Niemek, których szanse na małżeństwo są znacznie ograniczone z powodu trwającej w związku z wojną utraty mężczyzn. Dlatego każde drobiazgowe i małoduszne badanie wniosków” dotyczących zgody na postmortalne małżeństwo „jest nieodpowiednie. Podczas ich rozpatrywania należy zachować szczególny stopień zrozumienia i życzliwości”⁶².

* * *

Wydawałoby się, że ów „legislacyjny incydent” zadziwiającej dopuszczalności zawierania małżeństwa *post mortem* dobiegł kresu. Niedługo jednak trzeba

⁶² *Familien- und Erbrecht...*, s. 924–925.

było czekać, by możliwość zawarcia małżeństwa po śmierci jednego z nupturientów wprowadzona została ustawą nr 59/1583 z 31 grudnia 1959 roku do francuskiego kodeksu cywilnego. W jego art. 171 zd. 1 i 2 przewidziano i przewiduje się do dzisiaj, że prezydent „Republiki może z ważnych powodów zezwolić na zawarcie małżeństwa, jeśli jeden z małżonków zmarł po dopełnieniu formalności jednoznacznie wskazujących na jego wolę [zawarcia małżeństwa — B.B., J.M.]. W takim przypadku małżeństwo wywołuje skutki wsteczne do dnia poprzedzającego dzień śmierci współmałżonka”. Stosownie do zd. 3 tego artykułu zawarcie takiego małżeństwa „w żadnym razie” nie daje prawa do dziedziczenia ustawowego po współmałżonku; nie uważa się też, aby między małżonkami powstawał jakiegokolwiek reżim majątkowy małżeński⁶³.

Możliwość zawierania małżeństw po śmierci stanowi też jedną z rozlicznych, choć szczególną inspirację do refleksji o oczywistej funkcji prawa. Okazało

⁶³ „Le Président de la République peut, pour des motifs graves, autoriser la célébration du mariage si l'un des futurs époux est décédé après l'accomplissement de formalités officielles marquant sans équivoque son consentement. Dans ce cas, les effets du mariage remontent à la date du jour précédant celui du décès de l'époux. Toutefois, ce mariage n'entraîne aucun droit de succession ab intestat au profit de l'époux survivant et aucun régime matrimonial n'est réputé avoir existé entre les époux” — https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do;jsessionid=D2BA31BD33780151AAE910290897F9B7.tplgfr22s_3?idSectionTA=LEGISCTA000006136118&cidTexte=LEGITEXT000006070721&dateTexte=20200417 (dostęp: 18.04.2020). Dzięki uprzejmości E.B. z Paryża wiemy, że w „Le Parisien” z 4 września 2008 roku przytoczona została wypowiedź francuskiej minister sprawiedliwości R. Dati „otwierająca drzwi pośmiertnym ślubom zabitych żołnierzy”, pośród których było 10 Francuzów zabitych 18 sierpnia 2008 roku w Afganistanie, i polecająca rozpatrywanie bez zwłoki stosownych próśb, między innymi S. Biau czyniącej starania o małżeństwo *post mortem* z zabitym wówczas S. Devez. Podczas dyskusji w Instytucie Prawa Własności Intelektualnej UJ 6 listopada 2009 roku prof. J. Szwaja wspominał, że możliwość zawierania małżeństw pośmiertnych wprowadzono we Francji w czasach wojny algierskiej z zamiarem poprawienia statusu prawnego algierskich (arabskich) towarzyszek życia, a przede wszystkim arabsko-francuskich dzieci francuskich żołnierzy poległych na tej wojnie. Wydaje się to bardziej przekonujące niż stwierdzenie, że katastrofa „we Frejus, która wydarzyła się w grudniu 1959 roku na skutek zerwania się tamy Malpasset, spowodowała wprowadzenie do ustawodawstwa francuskiego nowej, nieznannej dotychczas instytucji małżeństwa pośmiertnego, tj. małżeństwa zawieranego po śmierci jednego z przyszłych małżonków. Art. 23 wydanej w związku z tym ustawy z 31 XII 1959 roku stanowi, że Prezydent Republiki może w poważnych wypadkach udzielić zezwolenia na zawarcie małżeństwa, jeżeli jeden z przyszłych małżonków zmarł, nie dopełniwszy oficjalnych formalności związanych z aktem zawarcia tego małżeństwa. Jean Noirei w kwietniowym numerze »Recueil Sirey« z ub.r. poddaje powyższą instytucję krytycznej analizie. Celem wydania wspomnianej ustawy było głównie rozwiązanie zagadnienia filiacji przez nadanie przyszłemu dziecku statusu dziecka małżeńskiego. Autor sądził jednak, że cel powyższy można było osiągnąć bez powoływania do życia instytucji małżeństwa pośmiertnego, sprzecznej z podstawowymi zasadami prawa rodzinnego i w jego przekonaniu odraźniającej, fikcyjnej i niepotrzebnej. Ustalenie pochodzenia dziecka może być dokonane także *post mortem* domniemanego ojca w drodze odpowiedniego postępowania sądowego. Ustalenie ojcostwa powinno gwarantować dziecku te same prawa, jakie wypływają dla niego z zawarcia małżeństwa przez jego rodziców. Tą drogą powinno być pójść rozwiązanie tych problemów — kończy swoje wywody autor” (J. Noirei, *Z zagranicznej prasy prawniczej* [...]. *Małżeństwo pośmiertne* [...], „Palestra” 11, 1961, s. 58).

się i tu, że „w służbie” różnorodnych racji demograficznych, społecznych, ideologicznych, politycznych i moralnych prawodawcy „różnych szczebli” i różnych epok mogą dokonywać zaskakujących normatywnie wolt, niekiedy wydawałoby się *prima facie* karkołomnych, ale przecież niekoniecznie zawsze zasługujących na naganą.

Bibliografia

- Deutsches Eherecht im Zweiten Weltkrieg*, https://de.wikipedia.org/wiki/Deutsches_Eherecht_im_Zweiten_Weltkrieg (dostęp: 18.04.2020).
- Dzikowski S., *Zakończenie*, [w:] J.S. Bystroń, Warszawa, Warszawa 1977.
- Essner C., Conte E., „*Fernehe*”, „*Leichentrauung*” und „*Totentscheidung*”. *Metamorphosen des Eherechts im Dritten Reich*, „*Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*” 2, 1996.
- Familien- und Erbrecht unter dem Nationalsozialismus. Ausgewählte Quellen zu den wichtigsten Gesetzen und Projekten aus den Ministerialakten*, red. W. Schubert, Padeborn-München-Wien-Zürich 1993.
- Führer-Erlasse 1939–1945*, oprac. M. Moll, Stuttgart 1997.
- Georgica J.P., *Ślub rotmistrza Pileckiego*, http://otokoclub.pl/temat_317,slub-rotmistrza-pileckiego.html (dostęp: 18.04.2020).
- Gaul J., *Franz Kutschera — ogrodnik z winnicy diabła*, „*Przegląd Powszechny*” 9, 2007.
- Graf W., *Österreichische SS-Generäle. Himmlers verlässliche Vasalen*, Klagenfurt-Ljubljana-Wien 2012.
- Hądzelek M., *O ostatnich dniach okupacji niemieckiej i wyzwoleniu*, [w:] Z.K. Jeżewski, *Ostrowskie „Eleusis” 1939–1946*, Ostrów Wielkopolski 2007.
- Hermann M., *Hochzeit mit einem Toten*, [w:] *Das 20. Jahrhundert im Blick. Beiträge zur ostfriesischen Zeitgeschichte. Bernhard Parisius zum 65. Geburtstag*, red. M. Hermann, Aurich 2015.
- Hitlers Ansprache vor der NS-Frauenenschaft (8. September 1934)*, https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=1557 (dostęp: 18.04.2020).
- Jane Rognskog*, https://www.myheritage.pl/names/jane_rognskog (dostęp: 18.04.2020).
- Kałużny J., *Ślub po śmierci*, <http://aktivlife.eu/?cmd=4&id=93> (dostęp: 18.04.2020).
- Kutschera, Franz (1904)*, [https://de.metapedia.org/wiki/Kutschera,_Franz_\(1904\)](https://de.metapedia.org/wiki/Kutschera,_Franz_(1904)) (dostęp: 18.04.2020).
- Kuzak R., *Ślub Franza Kutschery. Upiorna pośmiertna ceremonia*, https://wielkahistoria.pl/slub-franza-kutschery-upiorna-posmiertna-ceremonia/?utm_source=push&utm_medium=push (dostęp: 18.04.2020).
- Madajczyk C., *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 2. *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznań 1984.
- Matz B., *Die Bewertung des Geburtenrückgangs zur Zeit der Weimarer Republik*, [w:] *Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik vor 1933*, red. R. Mackensen, Opladen 2002.
- Milena, *Ślub kata Warszawy po... jego śmierci*, „*Stolica*” 43, 1969.
- Nachträgliche (postmortale) Eheschliessung*, <http://www.rechtslexikon.net/d/nachtr%C3%A4gliche-postmortale-eheschliessung/nachtr%C3%A4gliche-postmortale-eheschliessung.htm> (dostęp: 18.04.2020).
- Niehuss M., *Eheschließung im Nationalsozialismus*, [w:] *Frauen in der Geschichte des Rechts: von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, red. U. Gerhard, München 1997.
- Niethammer L., Plato A. von, Wierling D., *Die volkseigene Erfahrung: eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*, Berlin 1991.
- Noirei J., *Z zagranicznej prasy prawniczej [...]. Małżeństwo pośmiertne [...]*, „*Palestra*” 11, 1961.

Person: Jane Lillian Rognskog, <https://www.digitalarkivet.no/nn/view/15/pa00000000280395> (dostęp: 18.04.2020).

Schwab D., *Entwicklungen im Familienrecht vor und nach 1945*, [w:] *Die Rosenberg: Das Bundesministerium der Justiz und die NS-Vergangenheit*, red. M. Görtemaker, Ch. Safferling, Göttingen 2013.